

*Setzè Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana  
Llibre de Ponències (2000), p. 15-32*

## MODELS D'ACTITUD DAVANT EL NEN

FRANCESC ASENSI, CONXA CARLES  
Hospital Infantil Universitari La Fe. València

### 1. INTRODUCCIÓ

*S'han de tenir fills per a transmetre els gens.*

Hubert Reeves

La procreació és una de les qualitats definitòries dels éssers vius. Pareix com si cada individu tingués com a principal missió biològica rebre la informació genètica dels seus pares i transmetre-la als seus fills. Per tot arreu queda patent que la Naturalesa es preocupa molt més per mantenir l'espècie que no l'individu. El conegut astrofísic i divulgador científic canadenc Hubert Reeves ho resumeix en la cita que encapçala aquesta introducció (Reeves, 1992, p. 167).

Açò és comú a totes les espècies, en l'espècie humana, però, sobre aquesta activitat biològica bàsica incideixen tot un seguit de factors socials, religiosos, econòmics, etc., en definitiva culturals, que li donen unes característiques completament genuïnes. En efecte, l'arribada d'un fill a la parella humana sol suposar un impacte infinitament superior al que pot suposar en qualsevol altra espècie. Precisament la transcendència d'aquest impacte fa que l'actitud que s'adopta davant el nen varia entre els més extrems límits, tant a nivell individual como a nivell col·lectiu, al llarg dels temps i de les cultures.

Un factor decisiu que condiona la transcendència del fill en la nostra espècie és el fet que el nadó humà siga el més desvalgut de tots els mamífers. Pot dir-se que fins que el nen no té un any d'edat no adquireix les capacitats d'autonomia que per terme mitjà tenen els nadons dels altres mamífers. Fins a tal punt el nen té necessitats assistencials durant el primer any que es parla de nou mesos de 'gestació interna' i un any de 'gestació externa'. La situació de dependència total del nen durant els primers anys de vida fa que necessite imprescindiblement d'alguna persona que se n'ocupe amb dedicació més o menys exclusiva, persona que normalment és la mare. Òbviament aquesta dedicació al nen entra en conflicte amb altres ocupacions de la mare o persona que se n'encarregue. De la solució que es done a aquest conflicte dependrà substancialment l'actitud que s'adopte davant el nen. Per altra part és evident que tot nen obre unes perspectives de futur que lògicament matisaran –en ocasions de forma decisiva– aquesta actitud. En determinades circumstàncies pot resultar molt 'rendible' el 'sacrifici' fet durant els primers anys de la vida del nen davant els profits que es poden traure al cap d'un temps.

La gran importància que té la procreació humana en l'era tecnològica i l'actitud ambivalent, en ocasions autènticament esquizoide, que s'adopta en aquest respecte queda patent en les immenses inversions que es dediquen tant a aconseguir la paternitat/maternitat en casos de dificultats biològiques (fecundació assistida amb totes les múltiples variants: fertilització *in vitro*, úters de lloguer, etc.) com per a evitar-la (anticonceptius, avortament, infanticidi). En un cas com en l'altre hi ha poderosíssims interessos econòmics en joc que fan penetrant publicitat per tal de crear necessitats tot buscant un mercat potencial on traure rendiment a llurs multimilionàries inversions. En 1992, per exemple, segons dades del Population Crisis Committee, organisme privat nord-americà dedicat a la promoció i propaganda antinatalista, en el món es consumiren més de 4.000 milions de dòlars en mètodes anticonceptius (anovulatoris, preservatius, vasectomies, lligadures de trompes, etc.).

En el fons de tot açò està l'actitud dels pares front al fill: què representa per a ells?, què n'esperen?, quins profits en poden traure?, quins inconvenients pot suposar-los la seua presència?, quin lloc ocupa en llur escala de valors? Evidentment a nivell individual les respostes a aquestes preguntes poden ser tan diverses com es puga imaginar. De vegades, però, les mateixes respostes es repeteixen amb suficient freqüència com per a extraure uns determinats models. No cal dir que tals models no són exclusius d'una època ni d'una àrea geogràfica o civilització concreta. En major o menor mesura tots els models s'han donat i es segueixen donant per tot arreu, bé que de vegades han estat predominants uns o altres. La valoració ètica donada a alguns d'aquests models és tan diversa que el mateix que en uns casos s'ha considerat perfectament normal ha estat qualificat de monstrosos en uns altres. Avui podem comprovar la coexistència de més d'un model i totes les formes mixtes que pugam imaginar.

A continuació passem revista a alguns d'aquests models.

## 2. EL NEN COM A 'PERILL' A EVITAR

No hi ha cap col·lectivitat humana en la qual la majoria de les dones tinga la fertilitat màxima fisiològicament possible. En general el període fèrtil de la dona va dels quinze als quaranta-cinc anys (uns trenta anys). Cada dona podria tindre de trenta a trenta-cinc embarassos. Evidentment a aquestes xifres no s'arriba majoritàriament a cap indret, fins i tot en les àrees i èpoques de màxima fertilitat. Açò significa que d'alguna manera la limitació voluntària del nombre de naiximents és una constant històrica (HIMES, 1936, p. xii).

Algunes dades parlen a favor que ja a la prehistòria es practicava cert control de la natalitat a base d'establir límits personals o temporals a les pràctiques sexuals fecundants o de provocar avortaments (CARR-SAUNDERS, 1922, p. 214). En algun cas concret tenim notícia de la limitació voluntària del nombre de fills. Per exemple al segle IV Sant Agustí cohabitava successivament amb dues concubines durant quinze anys i sols fou pare d'un fill, la qual cosa parla a favor que practicara algun dels mètodes anticonceptius al seu abast que després de la seua conversió condemnaria enèrgicament (SHAW, 1987).

Segons el Talmud 'golem' és una cosa inacabada. Abans de l'alè diví Adam era un golem. Una dona sense fills és un 'golem'.

En totes les cultures se considera que la dona guanya en estatus social amb la maternitat. Com diu Catherine Clément a *El viatge d'en Théo* (CLEMENT, 1998, p. 549) per als jueus una dona sense fills és una cosa inacabada. El problema és determinar en cada situació quin és

el nombre de fills que permet a la dona mantenir aquest estatus sense comprometre la seua integritat física i el compliment de les seues funcions familiars i comunitàries.

En totes les cultures es proposen remeis de tot tipus per a combatre l'esterilitat: herbes, pràctiques màgiques, ritus, invocacions a déus, amulets, etc. També tota una sèrie de remeis més o menys clandestins (tabús, pocions, ritus) s'han utilitzat per tot el contrari, és a dir, limitar el nombre d'embarassos quan aquestos volen espaiar-se o simplement no es desitgen més.

Tradicionalment, no hi ha hagut diferències entre contracepció i avortament, considerant que ambdós constitueixen un tot sense solució de continuïtat. Sols a principis del segle XX es proposà una clara separació entre l'una i l'altre, en gran part per raons tècniques (MCLAREN, 1990, p 12-41). Durant molts segles la provocació de l'avortament fou la pràctica més utilitzada per tal d'evitar un fill no desitjat, a diferència del que succeeix avui en els països industrialitzats on sols sol recórrer-se a l'avortament quan han fallat altres mètodes preventius de l'embaràs.

En moltes cultures la regulació del nombre d'embarassos se considerà –i segueix considerant-se– quelcom propi exclusivament de la dona, sense que tinga res a vore el seu company. Moltes legislacions, encara expressa o tàcitament vigents, autoritzen i àdhuc disposen el repudi de l'esposa estèril. Tenim exemples des de l'antiguitat clàssica fins als nostres dies. Herodot conta que Anaximàndries, rei d'Esparta, fou obligat pels magistrats a divorciar-se perquè la seua esposa era estèril (MCLAREN, 1990, p. 8) i en ROMA AULUS GEL·LI (130-180) informa que les noves parelles havien de jurar tenir fills i el marit tenia dret al divorci si la dona era estèril (AULUS GEL·LI, 1920). En temps molt més recents un cas semblant fou el de l'últim xa de l'Iran, Reza Pahlevi, que repudià a la seva esposa Soraia.

També es feia exclusivament responsable a la dona d'una procreació superior a la desitjada. El llenguatge popular utilitza expressions com 'eixir-li a u la dona conilla' tot i indicant que només ella té a veure amb el gran nombre de fills. Una reminiscència d'aquesta opinió (avui totalment inadmissible) és el fet que en la majoria de països se practiquen molt més lligadures de trompes que vasectomies, encara que aquesta és una intervenció molt més senzilla i econòmica que aquella (ALDERMAN, 1989).

Haurien de passar molts anys fins que s'admitira que en el nombre de fills juguen llur paper ambdós progenitors i que, en conseqüència, és millor que en els mètodes reguladors de la natalitat intervinguen tant l'ú com l'altre. D'aquesta manera augmentaren les possibilitats d'èxit (BREWER & PERDUE, 1988). La forma d'abordar el control de la fertilitat ha estat sempre un símbol i un símptoma dels canvis en les relacions de l'home amb la dona i de la família amb la comunitat.

Quan parlem de la consideració del nen com un 'perill' a evitar és lògic preguntar-nos per a quí suposa el perill. S'han de distingir dos casos: perill per a la hipotètica parella progenitora i perill per a grups de poder aliens a dita parella. Considerem-los per separat:

### **El nen 'perill' per a la parella**

Un nen pot suposar un perill a evitar pels hipotètics pares en interpretar que suposaria una càrrega no compensada pels beneficis o satisfaccions que se'n traurien. Evidentment no poden explicar-se totes les conductes humanes per mòbils exclusivament econòmics. Amb

tot, històricament es demostra que quan més de temps tarda en invertir-se la relació cost/benefici que produeix un fill, menys fills es tenen. En les societats agràries d'explotació familiar, per exemple, un fill origina unes despeses molt baixes durant la primera infància i ben aviat resulta 'rendible' per a l'economia familiar. En aquestes condicions les famílies són molt nombroses. Tenir pocs fills pot ser ruïnós perquè és molt més car pagar un jornalero aliè que mantenir un fill que faci el mateix treball. La família nombrosa significa tenir garantida una abundant mà d'obra i és la millor perspectiva de prosperitat i prestigi social.

Al contrari, en una moderna societat industrial el temps requerit per a que un fill aporte diners a la família abans de l'emancipació, cas que així fora, és molt més llarg i aquesta aportació difícilment superarà les despeses del seu manteniment.

En general, pot dir-se que en un model de producció precapitalista basat en l'economia familiar una alta fecunditat reporta avantatges econòmics. El sistema capitalista fa que la fecunditat siga econòmicament perjudicial: una fecunditat elevada redueix forçosament el nivell de vida de la família (CALDWELL, 1982, p. 178). El pas d'un model a l'altre culminà al món occidental al llarg del segle XIX i es caracteritzà per dos processos (CALDWELL, 1982, p. 235):

- a) L'eixida de cada vegada més membres de la família fora de casa per guanyar-se el jornal. Fins aleshores es valorava més el rendiment econòmic del nen en adjudicar-li tasques domèstiques.
- b) La separació física entre el lloc de treball del pare (fora de casa) i el de la mare i els fills (la llar).

La reducció del nombre de fills té importants conseqüències psicològiques i socials per exigir major igualtat de tracte amb els pares, aspiració pràcticament absent en famílies molt nombroses.

Un factor decisiu en l'encariment del nen, i en conseqüència en el gran descens de la fecunditat, fou la implantació de l'escolarització massiva. Aquest efecte fou més gran com més se perllongà l'escolaritat. El propi CALDWELL (1982, p. 236) resumeix en tres apartats els efectes de l'escolarització generalitzada:

- a) Augment de les despeses de manteniment dels nens i reducció —àdhuc supressió— de llur productivitat immediata.
- b) Creació d'un sistema extrafamiliar de custòdia del nen, la qual cosa permet a la mare entrar al mercat laboral.
- c) Creació d'un pont entre la infantesa i l'edat adulta de tal forma que s'aproximen l'edat d'inici de l'activitat laboral i l'edat reproductiva.

S'ha de dir que una vegada posat en marxa el descens de la fertilitat condiciona una sèrie d'estructures que tendeixen a mantenir-lo. Pensem tan sols en les vivendes i en els serveis educatius i sanitaris destinats als nens, adequats a una determinada població infantil.

En altres ocasions és la pròpia parella, deixant a banda consideracions socials i econòmiques i portant al límit una tendència natural, decideix no tenir fills per tal que ningú s'interpose en la seua intimitat i mutu lliurament evitant així tota mena de 'rivals'. Aquesta actitud 'romàntica', molt a prop de poder-se qualificar de psicòtica, té els seus representants des de l'antiguitat clàssica fins als nostres dies. El poeta romà Sext Properci (PROPERCI, 1913), per exemple, escrigué aquestos versos:

No crearé fills per tal d'augmentar la glòria de Roma,  
 no se contarán gestes dels meus descendents.  
 Deixa'm ésser la teua joia, roman al meu costat,  
 No tinc cap necessitat de fills que alimenten el meu orgull.

Finalment hi ha qui argumenta la seua renúncia a la maternitat/paternitat basant-se en la incertesa del manteniment il·limitat del propi bagatge genètic. Si, enllaçant amb la frase de Hubert Reeves de l'encapçalament, la finalitat de la procreació és transmetre indefinidament els gens, un fill no representa més que un primer pas sense cap de garantia que siga continuat per altres passos successius. Aquest retorçut raonament, que revela una certa megalomania frustrada, és expressat per Umberto Eco (Eco, 1999) quan es pregunta: Per què hem de tenir fills si ignorem si ells també en tindran, de fills, i així successivament?

### El nen 'perill' per a institucions o grups de poder

En ocasions no són els potencials pares, sinó terceres persones qui veuen un perill en el possible fill. Aquestes terceres persones poden ser molt concretes o bé quedar difuminades i anònimes en el que es denomina institucions o grups de poder.

Avui és difícil imaginar que es puga pressionar i molt menys forçar una dona que renunciï a la pròpia maternitat per a què una altra obtinga beneficis. En la història, però, se n'han donat casos. Per exemple, l'historiador romà Ammià Marcel·lí (AMMIÀ MARCEL·LÍ, 1935) conta que l'emperadriu Eusebia, esposa de Constantí, primer emperador cristià, administrà avortius a la seua rival Helena per tal d'evitar que aquesta tinguera hereus del seu marit.

Més freqüents són les intervencions antinatalistes sobre grans col·lectius per part del poder establert. Les conegudes campanyes d'esterilització forçosa massiva dutes a terme pel Tercer Reich alemany no són, malauradament, una excepció al llarg de la història. Són molts els països en què es practiquen encara esterilitzacions forçoses a dones, la procreació de les quals es considera socialment perillosa. En els Estats Units s'ha comprovat que en 1970, en alguns centres sanitaris als quals acudien dones de grups ètnics minoritaris sol·licitant un avortament o a les quals es practicava una cesària, se les esterilitzava sense llur consentiment (SHAPIRO, 1985; IMONELLI, 1986). Actuacions semblants se fan en Índia i Xina.

La utilització de mètodes més o menys coactius sobre la població indígena per tal d'evitar que prospere demogràficament –i en conseqüència econòmicament i cultural– ha estat una constant per part de totes les potències colonitzadores. L'aplicació d'aquests mètodes de sotmetre i fins i tot aniquilar físicament pobles sencers per part d'institucions governamentals o privades, de vegades disfressats d'ajuda al desenvolupament, ha estat denunciada per moltes veus que no es resignen davant la barbàrie que es fa amb llur poble. Citem tan sols el director cinematogràfic bolivià Jorge Sanjinés amb les seues impressionants pel·lícules *La sangre del cóndor* (1969) i *La nación clandestina* (1989) o la guatemaltenca Rigoberta Menchú –premi Nobel de la pau en 1992– infatigable defensora dels drets humans dels pobles indígenes.

Sense necessitat de recórrer a tècniques directes d'esterilització, la creació de bosses de misèria amb les perspectives d'uns fills irremeiablement condemnats a l'opressió i l'esclavitud, ja és motiu per a què molts pobles renunciïn a la procreació. El pare José Gumilla (1686-1750) escrigué: "Ells no s'apropen a les dones per tal de no engendrar esclaus;

elles decideixen esterilitzar-se amb herbes i begudes per tal de no parir criats i criades per als estrangers" (RUBERT DE VENTÓS, 1987, p. 22).

En la societat industrial hi ha una altra situació en la qual l'adveniment d'un nen és vist com un greu perill per persones alienes a la parella. Ens referim a alguns empresaris a l'hora de contractar personal laboral femení. Les càrregues de la Seguretat Social i les baixes laborals previsible per la maternitat són valorades com a amenaça per a la rendibilitat de l'empresa. Açò és un motiu més de discriminació fàctica de la dona, per molt solemnes que siguin les declaracions a favor de la igualtat de drets en la majoria de les constitucions.

Finalment citem el cas del rebuig del nen per considerar-lo un perill per a la reputació, és a dir per raons suposadament morals. Un obsolet concepte d'honra encara segueix argüint-se per a evitar el naixement de nens pre- o extramatrimonials. Bé que han canviat les coses, no és absurd pensar que en alguns indrets segueix en vigor el raonament de Lecky (LECKY, 1880, vol. 2, p. 24) quan a finals del segle XIX deia: "Determinades interpretacions del cristianisme, al forçar l'ocultació de l'evidència d'unes relacions sexuals il·legítimes, potser estiguin afavorint els avortaments, els abandonaments de nens i els infanticidis". Com a exemple de la persistència d'aquesta mentalitat recordem la notícia, apareguda en 1992 a tots els diaris, de l'acomiadament d'una jove mestra que treballava en un col·legi religiós andalús pel sol fet d'haver tingut un fill essent fadrina. Per a alguns pares d'alumnes la presència d'aquest nen era un perill per a llur interpretació de la moralitat. A la mateixa mestra no se li havia posat cap inconvenient per a exercir la professió abans d'ésser mare. I precisament amb ocasió de la maternitat, quan més necessitava el seu treball per a mantenir el fill, se la volgué acomiadar. Tan inhumana actitud rebé el rebuig de l'opinió pública per tot arreu i, gràcies a les pressions –i també a la decisiva mediació de l'arquebisbat– la mestra pogué seguir treballant.

### 3. EL NEN COM A 'INCONVENIENT' A ELIMINAR

Encara que suposa un *continuum* amb el model anterior, les societats modernes solen valorar de forma força diferent les conductes encaminades a evitar el naixement d'un nen (celibat, anticoncepció, avortament) d'aquelles altres dirigides a eliminar físicament o, almenys fer-lo desaparèixer de l'entorn dels seus pares (infanticidi, abandonament). No sempre és clar el límit entre l'avortament provocat i l'infanticidi. Alguns col·lectius, com els kamshadals de Sibèria i els yanomano de Venezuela, practiquen l'avortament a base de matar el fetus a través de la paret abdominal de la mare en els últims mesos de l'embaràs (WILLIAMSON, 1978). Tot depèn de la definició admesa com a 'principi de la vida', molt variable d'unes cultures a altres: n'hi ha que no consideren el neòfit autèntica persona fins a passats dies, setmanes i àdhuc anys després del part (FORD, 1964).

També aquí tenim una constant històrica al llarg dels temps. Alguns autors (HAUSFATER & HARDY, 1984) arriben a considerar l'infanticidi com a fet constant en tot el regne animal. El conegut antropòleg Marvin Harris arriba a dir que "l'infanticidi és el mètode més àmpliament utilitzat per al control demogràfic durant la major part de la història de la humanitat" (HARRIS, 1977). S'han trobat indicis d'infanticidi fins i tot en el *Pithecanthropus* (VALLOIS, 1961).

La limitació de la grandària de la família no és l'únic mòbil de l'infanticidi. Hi ha exemples d'infanticidis selectius per tal d'eliminar nens dèbils, deformes o per alguna raó no

considerats adients per a integrar-se com a nous membres de la societat, o bé per a mantenir l'estructura social (DICKEMAN, 1975). Particularment arrelada està en algunes cultures la pràctica de l'infanticidi selectiu femení.

En algunes ocasions s'utilitza la modalitat d'infanticidi passiu, definit per Scrimshaw com "tota combinació de manca d'atencions mèdiques, nutritives, físiques o emocionals exercides sobre un nen en comparació amb el que es fa amb altres nens de la família o de semblant situació socioeconòmica i educativa" (SCRIMSHAW, 1983). Ja hem comentat la immaduresa del nadó humà: no prestar-li les degudes atencions equival a matar-lo.

Són molt nombrosos els testimonis de la pràctica habitual de l'infanticidi des dels espartans que llançaven els nens dèbils i deformes des del mont Taiget al riu Eurotes fins als camperols japonesos que mataben els nadons per a 'aclarir' la família, el mateix que feien amb l'arròs (LANGER, 1974). De vegades els nadons eren sotmesos a proves per a què demostraren llur fortalesa sobrevivint només aquells que les superaven practicant així una espècie d'infanticidi 'eugenèsic'. Així el metge Sorà d'Efes conta que els germànics i els escites només criaven els nadons que sobrevivien a un bany en el gel i les llevadores mataben directament els nadons malformats (SORÀ, 1956). A Sèneca li pareixia lògic que es matara els nadons dèbils o anormals (SÈNECA, 1961).

El mètodes emprats per a l'infanticidi varien segons les cultures, i hi predomina un de tan segur i incruent com l'abandonament. Els esquimals deixen morir de fred i de fam els nadons no desitjats, abandonant-los sobre la neu (BALIKCI, 1967) mentre que els indígenes de la selva brasilera ho fan deixant-los sota els arbres, perquè siguen devorats per les feres (KRZYWICKI, 1934; WAGLEY, 1969). En el món occidental tenim també trista constància de la pràctica generalitzada de l'infanticidi. Entre els romans l'abandonament del nadó arribà a considerar-se un dret reconegut (NIELSEN, 1987). Filó denuncià la hipocresia d'aquells que abandonaven els nens dient que ho feien amb l'esperança que algú els arriplegava, encara que en realitat sabien que els portaven a una mort segura (FILÓ, 1986). Segles més tard, en 1860, en Londres era habitual trobar-se nens morts en parcs i voreres (KELLUM, 1974). Testimonis semblants trobem en la resta de països europeus.

Encara que hi ha casos curiosos, com els infanticidis comesos pels somalis per motius astrològics (GALAAL, 1968), en general els mòbils de l'infanticidi són els mateixos que duen a evitar el nen per considerar-lo un perill. En el món occidental contemporani l'infanticidi és considerat un crim i qualsevol estudi en aquest respecte s'ha de fer basant-se en fonts policials. Açò és el que feren Daly i Wilson en Canadà (DALY & WILSON, 1984) i arribaren a les següents conclusions:

1. La probabilitat que els pares siguen els autors de l'infanticidi és més gran com menor siga l'edat del nen, en conseqüència és màxima en el nadó. Al contrari, els infanticidis comesos per altres persones foren més freqüents en augmentar l'edat.
2. Les mares fadrines i joves cometen més infanticidis que les casades i de més edat.
3. Els nens que viuen amb padrastres i madrastres tenen més risc de morir d'infanticidi que aquells que viuen amb els pares naturals.
4. Si l'infanticidi és comès per un sol progenitor és molt més freqüent que ho siga per la mare (més del doble de casos) que no pel pare.

5. Quan l'infanticida és el pare, en el 48 % del casos també mata simultàniament la mare.
6. Al contrari, no hi ha ni un sol cas en què una mare infanticida haja causat simultàniament la mort del pare.
7. El pares que han comès infanticidi en un fill cometen un segon infanticidi en un següent fill amb una freqüència molt superior (32,7 %) que no ho fan les mares (15,1 %).

Un cas especial d'infanticidi és el selectiu, comès en moltes societats amb les nenes, condicionat per les enormes diferències entre els dos sexes. Tenim abundants testimonis tant de la Grècia (WINTER, 1933, p. 31) i la Roma (OVIDI, 1950; APULEU, 1950; TERENCEI, 1983) clàssiques com, sobretot, de l'Orient (MILLER, 1981). Les grans diferències en el tracte dels nens d'un i altre sexe (alimentació, atencions, assistència mèdica, etc.) actuen en ocasions com a autèntic 'infanticidi selectiu postergat' (JOHANSSON, 1984).

Al llarg de la història són molts els infanticidis col·lectius comesos per la violència institucionalitzada, des d'abans de l'episodi evangèlic del rei Herodes (MATEU, cap. 25, vers. 40) fins a les ordrens rebudes pel Dr. Ströder, quan dirigia l'hospital infantil de la Cracòvia ocupada pels nazis, d'aconseguir 'la màxima mortalitat entre els nens polonesos' (STRÖDER, 1985). Per desgràcia, l'actualitat d'aquests crims és permanent: recordem tan sols els titulars de premsa que ens parlen en aquest respecte d'Argentina, Brasil, Guatemala, etc.

#### 4. EL NEN COM A MITJÀ D'APROFITAMENT I EXPLOTACIÓ

En els models anteriors el nen és vist com quelcom negatiu, bé com un perill que s'ha d'evitar o bé com un inconvenient que s'ha d'eliminar. En el present model el nen és vist com a quelcom positiu, o almenys com a quelcom amb més avantatges que inconvenients: dels nens es trau profit. Les formes d'explotació del nen són molt variades. Citem tan sols algunes:

1. **Aprofitament dels menors com a mà d'obra domèstica, agrícola, artesanal o industrial.** Les dramàtiques escenes descrites en les novel·les de Charles Dickens no són cosa del passat. L'Organització Internacional del Treball calcula que al món hi ha uns noranta milions de nens entre deu i catorze anys obligats a treballar. En la ciutat de Nova York la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides calcula que hi ha més de 150.000 nens que treballen en tallers clandestins. En 1991 un informe de premsa ens contava la liberació per les forces armades tailandeses d'un grup de trenta-un nens esclavitzats als deu anys per a treballar divuit hores diàries en el calabós d'una fàbrica de paper (AZNAREZ, 1991). Els exemples podrien multiplicar-se.
2. **Els nens com a assegurança d'una vellesa atinguda.** El fet natural que els fills atenguen els pares vells és portat en algunes cultures fins a l'exageració: els caps de família, encara joves, porten una vida d'oci i plaer servits fins a l'esclavitud pels fills, tan aviat estan en condicions (GREGOR, 1985).
3. **Explotació sexual dels nens.** La prostitució infantil ha adquirit dimensions de pandèmia. Quasi a diari els mitjans de comunicació ens parlen del descobriment de xarxes de prostitució infantil, generalment associades a pobresa, marginació i consum de drogues. Una modalitat d'aquesta explotació és el denominat 'turisme



sexual' amb creuers de luxe pel Carib, Extrem Orient, Nord d'Àfrica, etc. i clients de les més altes classes socials occidentals, en els quals s'exploten sexualment nens i nenes.

4. **Explotació de nens per a la mendicitat.** És una pràctica ancestral utilitzar els nens per a moure la caritat pública. S'han denunciat autèntiques màfies amb molt substancials beneficis. En ocasions es droga els lactants per tal que romanguen adormits tot el temps en braços de les mares captaires.
5. **Explotació econòmica dels nens superdotats.** En casos excepcionals nens amb facultats extraordinàries en qualsevol camp de l'art o de l'esport són explotats en perjudici de llur escolarització normal, no sempre amb uns rendiments finals tan admirables com en el cas de Wolfgang Amadeus Mozart.
6. **Venda de nens.** El comerç de nens, sobretot de nadons, és el cas d'explotació més directa i denigrant. Es dona sobretot en el tercer món com a conseqüència de la misèria imperant. En general, el destí d'aquests nens es l'adopció per part de parelles que, en el millor dels casos, garanteixen un bon futur per al nen. S'han donat casos, però, de compra de nens amb finalitats criminals d'utilitzar-los com a donadors d'òrgans per a transplantaments. És un exemple de fins a quines aberracions es pot caure en l'aplicació d'un procediment tan eficaç en molts casos com és el transplantament d'òrgans.

## 5. EL NEN COM A OBJECTE DE MALTRACTAMENT, SENSE EXPLOTACIÓ

Aquí el nen és objecte de maltractaments sense que l'agressor traga cap de profit material directe. Per repugnant que siga, el fenomen és molt freqüent i la pediatria ha definit una síndrome en aquest respecte (KEMPER *et al.*, 1962) que comprèn les conseqüències clíniques dels danys físics, psicològics o morals infligits pels pares o altres adults. Són nombroses les monografies recents sobre el tema (DARGALLO *et al.*, 1981; TRAUS & MANCIAUX, 1982; REECE, 1990) i constantment es celebren congressos i reunions multidisciplinàries.

Una varietat de maltractament infantil és la denominada 'síndrome de Münchhausen per delegació' (MEADOW, 1977). Consisteix a provocar en el nen trastorns que semblen malalties a base de l'administració de medicaments (per exemple, insulina) o d'altres substàncies que provoquen febre, diarrea, vòmits, etc. Aquests símptomes no solen coincidir amb cap quadre clínic conegut. Van al metge i comença tot un seguit d'exploracions, consultes a especialistes, hospitalitzacions, etc.

S'han identificat una sèrie de factors de risc que predisposen al maltractament dels nens. Entre ells estan:

- Embarassos molt pròxims de la mare, no desitjats i múltiples
- Separació de la mare i el fill en el període perinatal
- Deficient situació econòmica i social de la família
- Conflictes matrimonials, divorci, il·legitimitat
- Pares molt joves, incompetents, deficients mentals
- Alcoholisme, atur laboral, drogoaddicció

- Agressivitat, incultura
- En molts casos els pares foren víctima, ells mateixos, de maltractes quan eren nens.

## 6. EL NEN VÍCTIMA DE SACRIFICIS RITUALS

És una modalitat d'infanticidi. El mòbil primari, però, no és desfer-se del nen, sinó oferir-lo com a víctima propiciatòria per tal d'agradar algun ésser superior. De vegades el nen mor com a conseqüència de pràctiques rituals fetes per a traure del seu cos algun esperit maligne.

La pràctica dels sacrificis infantils també ha estat molt freqüent al llarg de la història. La naturalitat amb què Abraham acceptà el sacrifici del seu fill Isaac per mandat de Javeh (Gènesi, cap. 2, vers. 1-12) indica que el fet no devia ser excepcional en temps dels profetes bíblics. Plutarc ens descriu aquestes pràctiques per part dels cartaginesos (PLUTARC, 1928, p. 493). En 1862 W. B. Ryan publicà un llibre amb detalls sobre sacrificis infantils practicats per celtes irlandesos, gals, escandinaus, egipcis, fenicis, moabites, amonites, etc. (RYAN, 1862, p. 200-220).

Una pràctica molt estesa era aparedar el nen en els murs i fonaments dels edificis i ponts per a 'donar-los força'. Se té constància d'aquests ritus des de la construcció de les muralles de Jericó, als voltants de l'any 7000 abans de Jesucrist, fins a alguns edificis alemanys en dates tan tardanes com l'any 1843 (DARLINGTON, 1931). També se troben pràctiques semblants en tota l'Amèrica precolombina.

Encara que els sacrificis humans han desaparegut pràcticament als nostres dies, de tant en tant ens arriben notícies de fets deplorables per part d'algunes sectes fanatitzades que costen la vida a nens com a conseqüència d'exorcismes o suïcidis col·lectius.

## 7. EL NEN OBJECTE DE MANIPULACIÓ SOCIOLÒGICA I CIENTÍFICA

Aprofitant-se de la seua debilitat natural, immadura i plasticitat psíquica, el nen és utilitzat com a mitjà per a influir en la voluntat dels pares o ésser subjecte d'experiències més o menys 'científiques' utilitzant-lo com a 'animal d'experimentació'.

Tenim exemples del primer cas en l'ús dels nens en la publicitat comercial i política. Els tècnics publicitaris tenen en el nen un gran element de penetració en la voluntat dels pares i dels adults en general. Totes les ideologies i sistemes polítics, en particular les dictadures, utilitzen els nens com a propaganda. Amb molta freqüència es cau en l'abús d'aquestes tècniques manipuladores i alguns països, per exemple Dinamarca, han establert ja limitacions legals a aquesta mena d'explotació publicitària del nen.

Pel que fa a la manipulació 'científica' del nen els exemples són malauradament abundants i han costat no poques vides infantils. Citem tan sols dos: 1) La criminal prova de l'eficàcia de la vacunació amb BCG contra la tuberculosi en grups de nens jueus en un hospital de la Viena ocupada pels nazis. Els no vacunats moriren tots després d'administrar-los cultius actius del bacil de Koch, del grup de vacunats 'només' moriren la meitat. 2) La demostració en Centreamèrica per part d'institucions nord-americanes, que una alimentació hipoproteica compromet el desenvolupament psicomotor dels nens: a un grup se'ls alimentà durant

molt de temps amb preparats rics en proteïnes, a un altre grup amb un preparat de la mateixa aparença però molt pobre en proteïnes. Els correctament alimentats mostraren un coeficient intel·lectual superior. Aquest últim estudi se feia inclòs en un programa d'ajuda al desenvolupament.

## 8. EL NEN COM A PERSONA HUMANA A PROTEGIR

La presentació dels models anteriors ha de donar forçosament una impressió força negativa de la condició humana. Per sort no tot és això. També en totes les èpoques hi ha hagut veus que recordaven que el nen és una persona humana i mereix tota protecció i atenció. Així ho feu, per exemple, Plutarc (PLUTARC, 1928, p. 493). En el cristianisme, des dels seus començaments, s'ouen veus en defensa dels nens: "allò que fereu amb algú d'aquests nens ho feu amb mi", ens diu l'evangeli de Sant Mateu en boca de Jesucrist (MATEU, cap. 2, vers. 16). Des d'aleshores les institucions de protecció a la infància han estat constants per tot arreu.

Avui una de les institucions més importants en aquest sentit és l'UNICEF, fons de les Nacions Unides dedicat a promoure accions per a l'ajuda als nens, especialment del tercer món, i lluitar contra les immenses desigualtats pel que fa a la mortalitat infantil, educació, etc. En setembre de 1990 una cimera mundial a favor de la infància acordà set gran objectius per a l'any 2000 (UNICEF, 1990). Per desgràcia ha arribat aquest emblemàtic any i encara estem lluny d'haver-los aconseguit. Els objectius eren:

1. Reducció a la tercera part de la mortalitat en menors de cinc anys. En més del 60 % dels casos aquesta mortalitat és deguda a causes que poden preveure's a un cost relativament baix.
2. Reducció de la mortalitat materna en un 50 %.
3. Reducció de la taxa de desnutrició greu i mitjana en menors de cinc anys en un 50 %.
4. Accés universal a l'aigua potable i serveis d'eliminació d'excretes.
5. Accés universal a l'educació bàsica i acabament de l'ensenyament primari almenys en el 80 % dels nens en edat escolar.
6. Reducció a menys de la meitat de la taxa d'analfabetisme d'adults, especialment de les dones.
7. Protecció dels nen en circumstàncies difícils, especialment en conflictes armats.

L'any següent, 1991, l'UNICEF afegí deu propostes prioritàries, també per a aconseguir-se l'any 2000, entre les quals figuraven:

- adopció de la 'màxima prioritat per a la infància' com a norma ètica del nou ordre mundial junt a un procés de desmilitarització dels països industrialitzats
- reducció de les despeses militars associada a un significatiu increment de l'ajuda internacional per al desenvolupament, i
- enèrgica oposició a la discriminació entre els sexes i les races.

Respecte a aquesta discriminació per raó del sexe, donat el gran desavantatge existent en contra de les nenes, val la pena ressenyar les resolucions d'una reunió de l'UNICEF celebrada

a Katmandú en desembre de 1990 sobre els objectius d'un pla de protecció a la nena (UNICEF, 1991):

- Promoure el desenvolupament col·laboratiu per tal d'afrontar els problemes de salut i benestar de les nenes,
- Establir mecanismes per a l'arreglada regular de dades estadístiques d'aquest problema i llur difusió,
- Contribuir directament a desenvolupar els recursos humans per a la protecció i desenvolupament de les nenes,
- Desenvolupar programes educatius dirigits a estimular el reconeixement del valor de la nena mitjançant la mobilització de grups, mitjans de comunicació, etc.,
- Actuar com a advocats de les nenes davant governs, parlaments, etc.

Tots aquests bons propòsits estan reflectits en la Declaració universal dels drets del nen aprovada per unanimitat per les Nacions Unides el 20 de novembre de 1989 i ratificada per l'Estat espanyol en 1991 (BOE, n. 313) . Els drets essencials allí reconeguts són:

- Supervivència i nivell de vida adequat tot i incloent vivenda, alimentació i accés als serveis mèdics
- Desenvolupament, ensenyament, joc, descans, activitats culturals i accés a la informació i llibertat de pensament, consciència i religió,
- Protecció contra tota forma d'explotació i crueltat, separació arbitrària de la família i abusos del sistema de justícia penal,
- Participació en les qüestions que afecten la seua vida, expressant les seues opinions o preferències. Integració progressiva en la vida comunitària com a preparació per a arribar a ésser un adult responsable.

Com veguem, documents no en falten. El que falta, però, és posar-los en pràctica.

## 9. EL NEN COM A 'SATISFACCIÓ' A ACONSEGUIR PER DAMUNT DE TOT

Ja hem comentat el gran valor que en totes les cultures es concedeix a la maternitat/paternitat i l'elevació de nivell social que, en general, suposa tindre descendència. En tota la literatura universal es troben lloances al fet de tindre un fill. Per citar tan sols un exemple, el jove escriptor valencià Martí Domínguez posa en boca del pintor Johann Wilhelm Tischbein (DOMÍNGUEZ, 1999, p. 204):

Un fill és l'obra més bella que pot somniar un home, on es conjuguen els més pregons misteris de la naturalesa amb la infinita varietat de circumstàncies que guien els destins humans.

Aquest desig innat de tindre un fill pot arribar, però, a graus extrems, fins i tot en els límits del patològic.

L'esterilitat sempre s'ha considerat una malaltia, atribuïda tradicionalment sols a la dona, que s'ha d'intentat guarir. Avui sabem que tan responsable de l'esterilitat de la parella pot ser l'home com la dona. En els intents de guarir aquesta malaltia s'ha arribat tan lluny que

han quedat esfumats els límits entre el que realment és guarir i el que és satisfer un desig desorbitat i malaltís o un simple afany de novetat i protagonisme.

Les possibilitats que avui es tenen en el camp de la reproducció assistida són enormes i permeten totes les combinacions imaginables d'inseminació artificial i fecundació *in vitro*: bancs de semen, bancs d'òvuls, bancs d'embrions, úters de lloguer, etc. Les tècniques poden arribar a terrenys de la ciència-ficció com són la clonació, la partenogènesi, l'ectogènesi, la hibridació, la gestació d'embrions humans en femelles d'altra espècie, la fecundació a partir de gàmetes de cadàvers, els embarassos postmenopàusics, els embarassos en l'home, etc.

La bioètica té molt a dir davant de moltes d'aquestes tècniques, algunes autèntiques aberracions sense cap sentit profitós (VALDERAS, 1992). Els legisladors també tenen un bon treball per davant (VIDAL MARTÍNEZ, 1988). El que ja és ben cert és que com a conseqüència de les reproduccions assistides ha augmentat considerablement el nombre de parts prematurs, gestacions múltiples, desnutricions intrauterines i tot un seguit de problemes neonatològics. Ens hem de preguntar si aquestes tècniques, sovint grans avenços terapèutics, són sempre un tractament de l'esterilitat o l'intent de fabricació de nens a la carta (GONZÁLEZ, 1992).

Aquestes tècniques, que suposen unes despeses econòmiques immenses, estan en flagrant contradicció amb les dificultats administratives per a l'adopció de nens abandonats i amb les despeses, també enormes, invertides en el camp de l'anticoncepció i de l'antinatalitat en general. Estam davant una prova evident del caràcter paradoxal de la condició humana.

## 10. CONSIDERACIONS FINALS

Hem passat revista a una sèrie d'actituds front al nen que, per llur freqüència, podem qualificar de 'models'. El panorama és més aviat trist. Junt a solemnes declaracions en defensa de la infància veguem a diari escenes amb nens morint-se de fam, víctimes de les guerres, explotats laboralment i sexualment, etc. Amb tot, pot dir-se que el nen mai no ha rebut tantes atencions com ara. Al llarg de molts segles la consideració del nen com a persona humana ha estat minoritària. Quan, fins i tot després de nàixer, pot suposar el més mínim inconvenient per als projectes de la parella, se l'evita. Quan ha convingut a l'economia familiar, se'n tenen molts. En el moment en què la família passa d'ésser una unitat de producció a una unitat de consum, la natalitat comença a caure en picat fins a arribar, a casa nostra, a la més baixa del món.

Els nens han estat sempre a mercè dels adults, en particular dels pares que s'han aprofitat de llur superioritat per dominar-los a conveniència. Durant segles l'abandó de nens ha estat una pràctica habitual i acceptada. Els hospicis, amb els famosos torns foren denominats 'avantsales del cel' per llur altíssima mortalitat. A hores d'ara les estadístiques són esgarrifoses, com ens presenta, per exemple, el llibre de Monestier (MONESTIER, 1999) i de les quals la taula adjunta no mostra més que uns quants exemples.

Amb tot, el nen és i seguirà sent sempre una persona humana, independentment que es proclamen o no, solemnement, uns drets que per desgràcia ben aviat es demostra que són paper mullat. Quan tant es parla de la deterioració del medi ambient i de la quantitat d'espècies animals i vegetals amenaçades, seria bo pensar en el medi ambient i en les amenaces que pateixen els nostres nens, que són tots els del món.

## ALGUNES DADES ESTADÍSTIQUES

### EL NEN TREBALLADOR

En Índia: 1947: deu milions de nens treballadors i deu milions d'adults aturats.  
1999: cinquanta-cinc milions de nens treballadors i seixanta milions d'adults aturats.

En el món: En 1997 més del 18 % dels nens entre deu i catorze anys són treballadors.  
Es calcula que avui treballen en el món uns 250 milions de nens.

A l'Estat espanyol es calcula que hi ha uns 142.000 nen treballadors.

Proporció de nens treballadors (de 10 a 14 anys) a temps complet en diversos països:  
Haití: 25,3 %. Mali: 54,5 %. Butan: 51,1 %. Portugal: 1,8 %.

### MORTALITAT INFANTIL EVITABLE

Nou milions de morts infantils anuals podrien evitar-se amb vacunacions correctes.

En els darrers dos anys han mort en el món trenta milions de nens per pneumònia, perfectament tractable amb antibiòtics.

En Amèrica Llatina un nen de cada cinc no arriba a l'any d'edat. La majoria mor per desnutrició i infeccions gastrointestinals.

### INFANTICIDI SELECTIU FEMENÍ

Com a conseqüència de les possibilitats de diagnòstic prenatal del sexe s'han disparat els avortaments selectius de nenes.

En Índia: Una clínica d'avortaments de Bombai practicà 8.000 en 1993, sols u era un fetus masculí.

Publicitat d'una clínica d'avortaments: "Pagar ara 200 rúpies (preu de l'avortament) és millor que pagar més tard 200.000 rúpies (preu de la dot per la filla)".

Dos milions de nenes de quatre a dotze anys són mutilades sexualment a l'any.

### ESCOLARITZACIÓ

Entre 130 i 140 milions de nens de sis a dotze anys careixen de tot tipus d'escolaritat, la majoria per estar treballant.

### NENS EN LA GUERRA

Es fabriquen mines antipersones especials per matar o mutilar nens.

La tècnica dels franc tiradors *snipper* consisteix a tirar a matar o ferir un nen per tal que acudeixquen els adults a auxiliari-lo i després matar-los a tots.

En 1988 hi havia uns 200.000 'soldats' menors de quinze anys combatent en guerres.

### COMPRA-VENDA DE NENS

En Sri-Lanka els nens es compren a 18 ? i es venen a 1.200 ?.

### COMERÇ SEXUAL AMB NENS

En els darrers vint anys trenta milions de nens han estat venuts per prostituir-los.

En Nepal cada any 7.000 nens menors de catorze anys són segrestats per prostituir-los.

En Europa occidental hi ha de 1,5 a 5 milions de pedòfils.

En Estats Units una nena da cada dos i un nen de cada cinc són víctimes d'agressions sexuals abans dels quinze anys.

## BIBLIOGRAFIA

- ALDERMAN, J. M.; GEE, E. M. (1989) "Sterilization: Canadian Choices". *Canadian Medical Association Journal*, 140: 645-649.
- AMMÌÀ MARCEL·LÍ [AMIANUS MARCELLINUS]. *History*. Traduït a l'anglès per J. C. ROLFE (1935). Londres: Heinemann.
- APULEU, LUCI (1950) *Metamorphoses*. Traduït a l'anglès per R. GRAVES, Londres: Penguin
- AZNÁREZ, J. J. (enviat especial a Bangkok) (1991) 'El País', 14 Novembre.
- BALICKI, A. (1967) "Female infanticide on the Arctic coast". *Man*, 2: 615-625.
- BOE, núm. 313, 31 desembre 1990, p. 7630-7641.
- BREWER, C. H.; S. T. PERDUE (1988) "Women's Secrets: Bases for Reproductive and Social Autonomy in a Mexican Community". *American Ethnologist*, 15: 84-94.
- CALDWELL, J. C. (1982) *Theory of Fertility Decline*. Nova York: Academic Press.
- CARR-SAUNDERS, A. M. (1922) *The Population Problem. A Study in Human Evolution*. Oxford, Clarendon Press.
- CLÉMENT, C. (1998) *El viatge d'en Théo*. Traducció catalana d'Àlvar Valls. Barcelona, Barcanova-Siruella, p. 549.
- DALY, M.; WILSON, M. (1984) *A sociobiological analysis of human infanticide*. In: HAUSFATER, G.; HARDY, S. B. (eds.) *Infanticide. Comparative and Evolutionary Perspectives*. New York: Aldine Publishing Company. p. 487-502.
- DARGALLO, J.; A. MARTÍNEZ-ROIG; F. DOMINGO (1981) "La síndrome del nen apallisat". *Monografies Mèdiques*, 23. Barcelona: Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i de Balears.
- DARLINGTON, H. S. (1931) "Ceremonial Behaviorism: Sacrifices for the Foundation of Houses". *The Psychoanalytic Review*, 18.
- DICKEMAN, M. (1975) "Demographic consequences of infanticide in man". *Annual Review of Ecology and Systematics*, 6: 107-137.
- DOMÍNGUEZ, M. (1999) *El secret de Goethe*. Barcelona, Edicions 62.
- ECO, U. (1999). In: CARRIÈRE, J. C.; U. I. DELUMEA.; U. ECO; J. GOULD *La fi del món*, p. 281. Barcelona: Empúries.
- FILÓ *De specialibus legibus*. Citat per GARDENER, J. F. (1986) *Women in Roman Law and Society*. p. 155. London: Croom Helm, p. 155.
- FORD, C. S. (1964) "A comparative study of human reproduction". *Human Relations Area Files Press*, Nr. 32. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- GALAAL, M. H. I. (1968) *The terminology and practice of Somali weather lore, astronomy and astrology*. Mogadishu: editat per l'autor.
- GEL·LI, AULUS (1920) *The Attic Nights of Aulus Gallicus*. Traduït a l'anglès per J. C. ROLFE. Londres: Heinemann.
- Gènesi, cap. 22, vers. 1-12.
- GONZÁLEZ, L. (1992) "Técnicas de reproducción asistida. ¿Tratamiento de le esterilidad o niños a la carta?" *Salud 2000*, 6: 25-27 (primera part); 7: 25-27 (segona part).
- GREGOR, T. (1985) *Anxious pleasures: the sexual life of an amazonian people*. Chicago: Chicago University Press.

- HARRIS, M. (1977) *Cannibals and Kings. The origins of cultures*. New York: Randon House.
- HAUSFATER, G.; HARDY, S. B. (eds.) (1984) *Infanticide. Comparative and Evolutionary Perspectives*. New York: Aldine Publishing Company.
- HIMES, A. M. (1936) *A Medical History of Contraception*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- IMONELLI, J. M. (1986) *Two Boys, a Girl and Enough! Reproductive and Economic Decisionmaking on the Mexican Periphery*. Boulder: Westview.
- JOHANSSON, S. R. (1984) "Deferred Infanticide: Excess female mortality during childhood". In: HAUSFATER, G.; HARDY, S. B. (eds.) (1984) *Infanticide. Comparative and Evolutionary Perspectives*, p. 463-485. New York: Aldine Publishing Company.
- KELLUM, B. (1974) "Infanticide in England in the later Middle Ages". *History of Infanticide Quaterly*, 1:367-388.
- KEMPER, C. H.; F. N. SILVERMAN; B. F. STEELE (1962) "The battered child syndrome". *JAMA*, 181: 1742.
- KRZYWICKI, L. (1934) *Primitive society and its vital statistics*. London: Macmillan.
- LANGER, W. (1974) "Infanticide: A storical survey". *History of Childhood Quaterly*, 1: 353-365.
- LECKY, W. E. (1880) *History of European Morals*. Londres: Longman.
- MATEU, cap. 25, vers. 40.
- MATEU, cap. 2, vers. 16.
- MCLAREN, A. (1990) *A History of Contraception. From Antiquity to the Present Day*. Oxford: Basil Blackwell, p. 8.
- MEADOW, R. (1977) "Münchhausen syndrome by proxy. The hinterland of child abuse". *Lancet*, 2: 243.
- MILLER, B. (1981) *The endangered sex*. Ithaca, Cornell University Press.
- MONESTIER, M. (1999) *Los niños esclavos. Infierno diario de trescientos millones de niños*. Traducció castellana de J. MADARIAGA. Madrid: Alianza Editorial.
- NIELSEN, H. S. (1987) "Alumnus: A Term of Relation Denoting Quasi-Adoption". *Classica et Mediaevalia*, 38: 141-188.
- OVIDI, Publi (1950) *Metamorphoses*. Traduït a l'anglès per Mary INNES. London: Penguin.
- PLUTARC (1928) *Moralia*, p. 493. Traduït a l'anglès per Frank C. BABBIT. Londres.
- PLUTARC (1957) "The education of children". In HADAS, M. *Plutarch: Selected Essays on Love, the Family and Good Life*, p. 113. New York.
- PROPERTIUS, Sextus (1913) *The Poems of Propertius*. Traduïts a l'anglès per C. CARRIER (1913). Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- REECE, R. M. (ed.) (1990) "Child Abuse". *The Pediatrics Clinics of North America*, 37. Philadelphia: Saundners.
- REEVES, H. (1992) *Malicorne. Reflexiones de un observador de la Naturaleza* Editores. Traducció castellana d'A. Revello. Barcelona: Emecé.
- RUBERT DE VENTÓS, X. (1987) *El laberinto de la Hispanidad*. Barcelona: Planeta.
- RYAN, W. B. (1862) *Infanticide: Its Law, Prevalence, Prevention and History*. London.
- SCRIMSHAW, S. C. M. (1983) "Infanticide as deliberate fertility regulation". In: LEE, R.; R. BULATAO (eds.) *Determinants of fertility in developing countries: A summary of knowledge*. New York: Academic Press.



- SENECA, L. A. (1961) *De ira*. In: SENECA, L. A. *Dialogues*. Traduït al francès per A. BOURGERY. Paris: Les Belles Lettres.
- SHAPIRO, T. M. (1985) *Population Control Politics: Women, Sterilization and Reproductive Choice*. Philadelphia: Temple University Press.
- SHAW, B. D. (1987) "The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine". *Past and Present*, 115: 45-46.
- SORÀ [SORANUS] (1956) *Gynecology*. Traduït a l'anglès per O. TEMKIN (1956). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- STRÖDER, J. (1985) *Angeklagt wegen Polenfreundschaft. Als Kinderarzt in besetzten Krakau*. Freiburg im Brisgau: Herderbücherei.
- TERENCI (1983) *The self-tormentes*. Traduït a l'anglès per J. SARGEANT. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- TRAUS, P.; M. MANCIAUX (1982) *L'enfant maltraité*. Paris: Fleurs.
- UNICEF (1990). *Hechos y Cifras*. Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia.
- UNICEF (1991). *International Child Health*, 2: 87-88.
- VALDERAS, J. M. (1992) "Ética y Genética". *Folia Humanistica*, 30: 147-162 (primera part) i 283-300 (segona part).
- VALLOIS, H. V. (1961) "The Social Life of Early Man. The Evidence of Skeletons". In: WASHBURN, S. L. *Social Life of Early Man*. Nova York: Wenner-gren Foundation of Anthropological Research.
- VIDAL MARTÍNEZ, J. (1988) *Las nuevas formas de reproducción humana*. Madrid: Civitas.
- WAGLEY, C. (1969) "Cultural influences on population: A comparison of two Tupi tribes". In: VAYDA, A. P (ed.) *Environment and Cultural Behaviour*, p. 268-280. New York: The Natural History Press.
- WILLIAMSON, L. (1978) "Infanticide: An anthropological analysis". In: KOHL, M. (ed.) *Infanticide and the value of life*, p. 61-75. Buffalo, N.Y., Prometheus.
- WINTER, J. G. (1933) *Life and Letters in the Papyri*. Ann Arbor: University of Michigan Press.